

ऐतिहासिक जनआन्दोलन २०४६ : बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना

जगतप्रसाद पराजुली, पिएच.डी
सहप्राध्यापक-इतिहास तथा बौद्ध अध्ययन विभाग
त्रि.वि. पाटन संयुक्त क्याम्पस
Email: jagatparajuli792015@gmail.com
DOI: 0.3126/hj.v14i2.59070

सार

‘स्वतन्त्रता’ मानवीय जीवन पद्धतिको लागि अनिवार्य शर्त हो र यसको प्राप्ति मानिस मात्रको नैसर्गिक अधिकार पनि हो। त्यसैले संसारका अधिकांश देशका मानिसहरूले स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि ठूला-ठूला संघर्ष गरेका छन्। युगान्तकारी घटनाहरू घटाएका छन्। यस्ता घटनाहरूले धेरै मुलुकहरूमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापना गराएर स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति दिएका छन्। ‘स्वतन्त्रता’ प्रजातान्त्रिक परिपाटीमा मात्र अंकुराउँछ, फस्टाउँछ र सुरक्षित हुन्छ। नेपालमा पनि प्रजातन्त्र स्थापनाका निमित्त महत्वपूर्ण आन्दोलनहरू भएका छन्। नेपाली जनताले आफ्नो अधिकार र मर्यादित जीवनका लागि गरेका त्यागपूर्ण संघर्षहरूमा २००७ सालको क्रान्ति तथा २०४६ सालको जनआन्दोलन विशेष गरी उल्लेखनीय छन्। नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास जनता पक्षको इतिहास हो। यो इतिहासको रचना नेपाली जनताले रगत र पसिना बगाएर निर्माण गरेका हुन्। त्याग, तपस्या र बलिदानको यस संघर्षशील इतिहासले प्रजातन्त्रको रक्षार्थ भावि दिनमा जनता र उनका नेपाली सन्ततिलाई प्रेरणा दिइरहने छ।

पुनर्स्थापित प्रजातन्त्र २०४६ साल फागुन ७ गते सुरु भएको जनआन्दोलनको मात्र परिणाम होइन। यस्तो ऐतिहासिक र युगान्तकारी घटनाको पछाडि एउटा लामो यात्रा अथकित पराक्रम रहेको छ जसको ऐतिहासिक घटना क्रम र तत्कालीन समयको यथार्थपूर्ण विवरणलाई पहिल्याउन सकियो भने लामो फेहरिस्त पाउन सकिन्छ। जनआन्दोलन २०४६ सालको मुहान पहिल्याउँदै जाँदा राणाकालीन रैती दुनियाँहरूको अवस्थासम्म पुग्नु पर्ने हुन्छ। राणाकालदेखि नै सामान्य, अज्ञात जस्तै बनेर अनगिन्ती व्यक्तिहरूले ऊर्जा दिएर जोगाएको आन्दोलनरूपी दीपशीखा २०४६ सालमा जनआन्दोलनको ज्वाला बनेर सल्कँदै प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना गर्न सफल भएको हो।

शब्दकुञ्ज : अधिनायकवादी, बहुआयामिक, पुनर्स्थापना, प्रजातान्त्रिकरण, युगान्तकारी

सामान्य परिचय

उदार प्रजातान्त्रिक अवधारणा विश्व चेतनाबाट इ.सं. १९८८-९० का वर्षमा धेरै देशहरू प्रभावित भए। आन्तरिक परिवेश र बाह्य चेतनाको अन्तरक्रियाबाट राष्ट्रिय चेतना सशक्त भएर प्रशस्त ठाउँहरूमा परिवर्तनका लहरहरू देखापरे। नेपालमा पनि स्वतन्त्रताप्रेमी, प्रजातान्त्रिक पद्धतिका हिमायती जनताहरूलाई राष्ट्रिय राजनीतिको मूलधारमा सहभागी गराई प्रतिबन्धित पार्टीहरूमा पनि विशेष गरेर नेपाली कांग्रेसको अगुवाईमा आन्दोलन आरम्भ गरियो (के.सी., ई.सं. १९९३)। विभिन्न समूहमा विभाजित वामपन्थी दलहरूले पनि संयुक्त वाममोर्चा तयार गरी नेपाली कांग्रेसको नेतृत्वमा हुने आन्दोलनलाई सहयोग पुऱ्याउने प्रतिबद्धता जाहेर गरे।

फलस्वरूप संयुक्त राष्ट्रिय जनआन्दोलन समिति गठन गरियो जसमा निर्णायक भूमिका गणेशमान सिंहको रहने निर्णय पनि भयो (देशान्तर, २०४६) ।

२०४६ सालको जनआन्दोलन ७ दलीय गठबन्धनको संयुक्त र सशक्त जनविद्रोह थियो । उक्त विद्रोहलाई लौहपुरुष गणेशमान सिंहलाई सर्वोच्च कमाण्डर चयन गरी उनकै समुल सक्रिय र मजबुत अगुवाइमा आन्दोलनका विभिन्न चरणहरू तर्जुमा गरी प्रत्येक चरणलाई भन्फन् आकर्षित, संगठित, व्यवस्थित, सुनियोजित, प्रतिबद्धतापूर्ण र कटिबद्धताका साथ संयुक्त जनआन्दोलन अगाडि बढाइएको थियो । उक्त आन्दोलनको सशक्तिकरण र मजबुतीकरणका कारण नै प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना सम्भव भयो । परिवर्तन पनि अवश्यम्भावी भएर गतिशीलतातर्फ केन्द्रित भयो । वाम गठबन्धन र प्रजातन्त्रवादीहरूको सामूहिक सत्प्रयास र प्रवर्धनले गर्दा उक्त आन्दोलन शिखरतर्फ उन्मुख भयो र चरमोत्कर्षमा पुग्यो । परिणामतः उक्त संयुक्त जनआन्दोलन निष्कर्षतर्फ अगाडि बढेको स्थितिमा तत्कालीन राजा श्री ५ वीरेन्द्र वीरविक्रम शाहदेवले बहुदलवादीहरूको मागलाई सम्बोधन गर्ने गरी वार्तामा प्रतिनिधिमण्डल प्रविष्ट हुने सन्देश अर्थात् “शाही घोषणा” जारी गरे (ढकाल, २०४३) । सोहीअनुरूप गणेशमान सिंह, कृष्णप्रसाद भट्टराई लगायतका उक्त जनविद्रोहका गठबन्धनभित्र प्रतिनिधित्व गर्ने शीर्ष नेतृत्व राजदरबारतर्फ वार्ताका लागि प्रवेश गर्‍यो ।

२०४६ सालको आन्दोलन २००७ सालको जनक्रान्ति भन्दा पृथक थियो । २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन नेपाली कांग्रेसको अगुवाइमा एकल नेतृत्वकै बलमा परिणाममुखी बनेको थियो भने २०४६ सालको आन्दोलन संयुक्त वाम र नेपाली कांग्रेसको संयुक्त गठबन्धनमा अग्रसर भई परिवर्तनको लागि प्रजातन्त्रवादी र वामपन्थी विचारधाराका दलहरूलाई पनि कार्यगत एकताका लागि पहल भई सहकार्यका साथ अगाडि बढाइएको थियो । जबकि विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला वामपन्थीसँग कार्यगत एकता गर्ने सोचाइमा विगतमा कहिल्यै सकारात्मक बनेका थिएनन् । विचार नमिले र सिद्धान्त विपरीतका दलहरूसँग एकता गरेर संघर्ष गर्दा परिणाम नेपाली कांग्रेसको सिद्धान्त, सोच, दृष्टि र विचारसँग मेल खाँदैन र यो कालान्तरमा दूरदर्शीपूर्ण सोचअनुरूप परिणाममुखी गतिशिल नहुने हुन्छ भनेर वामपन्थीहरूलाई त्यति विश्वास र सकारात्मक हुँदैन थिए तर यस पटक संयुक्त जनआन्दोलन वि.पि.को विचारविपरीत संगठित भएको थियो । तत्कालीन परिवेश पनि निक्कै कठिन र एकल दलको प्रयत्नले मात्र संघर्ष चर्काउन सम्भव नदेखिएकोले तत्कालीन शीर्ष नेताहरूले कार्यगत एकताको लागि पहल गरेर वामपन्थीहरूसँग परिवर्तनका लागि हातेमालो, सहकार्य र समझदारी कायम गर्ने निधो गरेका थिए । आन्दोलन चरणबद्ध रूपमा उत्कर्षमा पुग्दै गयो । परिवर्तन अवश्यम्भावी बन्दै थियो । संघर्षले परिणाममुखी, फलदायी र निष्कर्षण उपलब्ध गराउने किसिमले गतिशिल हुँदै गर्दा परिणामतः प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएर नै छोड्यो । मुलुकले प्रजातन्त्र, स्वतन्त्रता, बहुदलीय व्यवस्था, कानुनी राज्य, मौलिक अधिकार लगायतका विषयहरूमा आमूल परिवर्तन ल्याउने दृष्टिले संघर्ष निष्कर्षणमा पुग्यो । त्यसैले २०४६ सालको आन्दोलनलाई प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाको निमित्त विकसित भएको सामूहिक संयुक्त जनसंघर्ष नै थियो भन्ने अर्थमा पनि लिने गरिन्छ (के.सी., ई. १९९३) ।

उद्देश्य

कुनै पनि अनुसन्धानका विषयहरू उद्देश्यमूलक हुन्छन् । अभि ऐतिहासिक अन्वेषणका शीर्षकहरू त साक्ष्य-प्रमाणहरूको आधारमा शोधमूलक, पद्धतिगत ढाँचा र अवधारणाअनुसार अध्ययन गरिने विषय भएको हुनाले, यसका पनि आफ्नै मौलिक चरित्रहरू र विशिष्टताहरू कायम रहेका हुन्छन् । प्रस्तुत शीर्षकको यो अनुसन्धानमूलक आलेखका पनि आफ्नै विशिष्ट उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- क) संयुक्त जनसंघर्षको सांगठनिक पक्षका बारेमा सार्वजनिकीकरण गर्ने ।
- ख) इतिहास कारणवादको अध्ययन भएको हुनाले २०४६ सालको संयुक्त जनआन्दोलनका विभिन्न कारणहरू पहिल्याउने ।
- ग) २०४६ सालको जनसंघर्षको परिवर्तन र परिणामहरू उल्लेख गर्ने ।
- घ) ३ चरणमा सशक्तीकरण हुँदै गएको परिवर्तनगामी संघर्षलाई सिलसिलावद्ध हिसाबले मूल्यांकन गर्ने ।

अध्ययन विधि

मानव सभ्यताको विकास प्रक्रियामा “अनुसन्धान” कार्यको अद्वितीय योगदान रहेको हुन्छ । मानिस अन्वेषणशील प्राणी भएको हुनाले समाजका समस्त क्रियाकलापहरूलाई बारम्बार शोधखोज गरेर ज्ञान अभिवृद्धिमा सदैव क्रियाशील भइरहेको हुन्छ । त्यसैले शोधकार्य समाज कल्याणको अमोघ साधन र ज्ञानवृद्धिको शक्तिशाली कुञ्ज पनि हो । अन्वेषण, गवेषण, आविष्कार, शोध आदि शब्दहरू अनुसन्धानकै समानार्थी भएर सामान्यतयः निरीक्षण, सवेक्षण, परीक्षण, अध्ययन विश्लेषण आदि प्रक्रियाद्वारा सत्यको खोजीमा समर्पित भएका छन् । त्यसैले अनुसन्धान कार्यलाई निरन्तर चलिरहने गतिशील प्रक्रिया मानिन्छ । कुनै पनि विषयवस्तुका बारेमा खोजमूलक ढंगले तथ्यहरूको परख गरेर नयाँ कुरा पत्ता लगाई जानकारीमा ल्याउने विधिसम्बत प्रक्रियालाई नै अनुसन्धान भनिन्छ ।

चयन गरिएको कुनै पनि विषयवस्तुको अध्ययन-अनुसन्धान कार्य विधिसम्बत प्रक्रियाबाट सम्पन्न गर्न निश्चित प्रारूप, रूपरेखा एवं गुरुयोजना तर्जुमा गरिएको हुन्छ । त्यसैलाई अनुसन्धान ढाँचा भनिएको हो । निर्धारण गरिएको कार्यविधिमा आधरित भएर प्रस्तुत अनुसन्धान शीर्षकका सन्दर्भमा प्राप्त भएका सूचना, प्राथमिक स्रोतबाट ग्रहण गरिएका तथ्यहरू र सहायक सामग्रीहरूको गहन अध्ययन, विश्लेषण एवं सत्यापन गरी यथार्थताको उद्बोधन गर्नु नै शोधमूलक कार्यको मर्यादायुक्त कदम हो । यिनै सारतत्वहरूलाई हृदयंगम गरी प्रस्तुत शीर्षकको शोधकार्यका लागि मौलिक स्रोतहरूको खोजी, प्राथमिक सूचनाहरूको सत्यान्वेषणका साथै सहायक स्रोत तथा सामग्रीहरूको गहन प्रशोधन, परीक्षण, पुनः परीक्षण गरी तिनीहरूबाट प्राप्त विषयसंग अन्तरसम्बन्धित ग्राह्य सूचनाहरूलाई ग्रहण गरिको छ । मौलिक सूचनामा प्रथम पटक सूसुचित गराउने (First hand Information) अनुवाद नगरिएका (Untranslated), प्रतिलिपि उतार नभएका (Uncopied), प्रकाशित नभएका (Unpublished) स्रोतहरूलाई आधार मानिने छन् । त्यसैगरी प्राथमिक स्रोत अनुरूप स्थलगत अवलोकन, गहन अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, प्रश्नवली, नमूना छनौट, अभिलेख, अदालतका फैसलाहरू, इस्तिहार, सवाल सनद, शोधग्रन्थ, शोधप्रबन्ध, कार्यपत्र, संस्मरण, दैनन्दिनीजस्ता अनेकौँ स्रोतका सूचनाहरूको वास्तविकता पत्ता लगाई तिनीहरूका आधारमा शोधकार्यलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

सूचना संकलनमा पुस्तकालयीय स्रोत तथा सामग्रीहरू पनि महत्वपूर्ण हुन्छन् । केन्द्रीय, क्षेत्रीय, क्याम्पस स्तरीय पुस्तकालय, वाचनालय, संग्रहालय, विद्यालयस्तरीय पुस्तकालय आदि क्षेत्रका तथ्यांकहरू पुस्तक, कृति, लेख, रचना, स्मारिका, विशेषांक, जर्नल, पत्रपत्रिका, अखबार आदिमा फेला पारिएका सूचनाहरूलाई सन्त्यन्वेषण गरी यथोचित उपयोग गरिएको छ । मूलतः प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यको प्राविधिक पक्ष “एपिए” नमूना शैलीमा आधारित रहको छ । अनुच्छेदहरूमा गर्भे टिप्पणी स्थानापन्न गरी प्रयुक्त स्रोतलाई सन्दर्भग्रन्थ सूचिमा पनि प्रचलित र सर्वमान्य प्रणालीअनुरूप संयोजन गरिएको छ ।

माथि उल्लिखित कार्यविधिमा अन्तर्निहित रहेर अनुसन्धानात्मक आलेख तयार पारिएको छ। तयार गरिएको उक्त रचनालाई सरोकारवालासमक्ष प्रस्तुति हुँदा प्राप्त भएका सल्लाह, सुझाव र परामर्शलाई अंगिकार गरी संशोधन, परिमार्जन गरेर रचनालाई अन्तिम स्वरूप प्रदान गरिएको छ।

अध्ययनको महत्व

प्राज्ञिक उन्नयनका कुनै पनि रचनात्मक गहन कदमहरू अनुपयोगी र अनुपयुक्त हुँदैनन्। जनताको सक्रियता, क्रियाकलाप, योगदान र भूमिकाबाट अगाडि बढेको समाज विकास प्रक्रियाको वस्तुनिष्ठ मौजुदा परिवेशको खोजि कार्य नगर्ने हो भने उक्त ठाउँ चर्चाविहीन हुन पुग्दछ। निःस्वार्थ, इमान्दार तथा बफादार भई डटेर मुकाविला गर्ने संघर्षशील मानिसहरूको योगदानसमेत अवमूल्यन हुनजान्छ। समाज विकासका बहुआयामिक पहलु र बहुकोणीय सदप्रयत्न पनि न्युनीकृत हुन्छन्। यसको अर्थ सम्पूर्ण विषयवस्तुहरू बेवास्थाको शिकार भई समग्रतामा ओभरलमा पर्दछन्। यस्तो स्थितिमा जाँगरिला हातहरू, इमान्दार पाखुरीहरू, निःस्वार्थ पाइलाहरू, निरुत्साहित हुने खतरा उत्पन्न हुन्छ जसले गर्दा समाज विकास, सुधार र परिवर्तनका आकांक्षाहरू हतोत्साहित हुने डर पैदा हुन्छ। प्रगतिपथमा समाजलाई डोऱ्याएर अग्रगति प्रदान गर्ने जुभारु र क्रियाशील वासिन्दहरूलाई आफू बसेको ठाउँको “कस्तुरीको सुगन्ध” फैलाएर अझ सक्रिय तुल्याई समाज विकासको रथलाई भन्भन् तीब्रताका साथ अगाडि बढाउन उर्जा प्राप्त होस भनेर यो प्राज्ञिक कदम उठाइएको हो। असल र राम्रा कामहरूको परिणाम असल र राम्रै निस्कन्छ भन्ने सर्वस्वीकृत मान्यता एवं प्रसंगलाई आत्मसात गरेर प्रस्तुत विषयको अनुसन्धान कार्य गर्ने जमर्को गरिएको हो।

प्रजातन्त्र बहालीपश्चातका राजनीतिक घटना, परिघटनाहरूले प्रत्येक तह र तप्काका मानिसहरूलाई सचेतना प्रदान गरेको छ। उनीहरू सजगमात्र भएका छैनन् अन्तरमनबाटै चेतनशील बनेका छन्। उनीहरू समाजको हित, कल्याण र विकासका लागि सहभागितामूलक कदम चालेर समाजमा प्रचलित सबैखाले उचित र न्यायोचित कामहरू गर्न, सभ्यतालाई उन्नतशील बनाउन र संस्कृतिलाई समयसापेक्ष तुल्याई प्रवर्द्धन गर्नका लागि दत्तचित्त छन्। गाउँतहको प्रगतिगाथा विस्तार गरेर क्षेत्र, प्रान्त, केन्द्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्मै आफ्नो पहिचान बढाउन सबैको चाहना हुन्छ। आफ्नो संस्कृति फस्टाएको र सभ्यताले ख्याती कमाएको परिदृष्य ग्रहण गर्न नागरिकहरू लालायित हुन्छन्। आफ्नो ठाउँको लोकप्रियता बढ्ने, प्रसिद्धि थपिने कार्यले मन प्रफुल्लित हुने नै भयो। अतः प्रस्तुत शीर्षकको शोधकार्यबाट नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको संघर्षशील इतिहास र ख्याति वृद्धि गर्न थप मद्दत पुग्ने हिसाबले सो अनुसन्धानको विषय गहन, उपादेयतायुक्त र महत्वपूर्ण छ।

२०४६ सालको संयुक्त जनसंघर्षका कारणहरू

इतिहासको अध्ययन कारणवादको अध्ययन हो र सत्यको खोजी पनि हो। कुनै पनि घटना विनाकारण अप्रत्यासित र अचानक घटेका हुँदैनन्। त्यसका लागि धेरै लामो समय व्यतित भएर समाज एवं राष्ट्रले संघर्षका दरवियान अनेकौं कष्ट, पीडा, कठिनाइ भोगिरहेको हुन्छ। नागरिकहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना मौलिक अधिकारहरूको रक्षा गर्न, सम्बर्द्धन गर्न र व्यावहारिक रूपमा त्यसलाई प्रयोग गर्न नपाएको परिस्थितिले अधिकारका निमित्त संघर्षको पृष्ठभूमि तयार पारेको हुन्छ। उक्त पृष्ठभूमिभित्र तत्कालीन समसामयिक पक्षहरूमाथिका तनावयुक्त परिवेशहरू र यथार्थ वस्तुस्थितिले घटनालाई अवश्यम्भावी तुल्याइरहेको हुन्छ। यसर्थ विभिन्न कारणहरू घटनाका लागि कारक बनेर अस्तित्वमा आएका हुन्छन्। त्यसैले २०४६ सालको आन्दोलन पनि २००७ सालको जस्तै अनेकौं कारणहरूका बलमा अगाडि बढेको थियो। फ्रान्सको राज्यक्रान्तिताका जेजस्ता राजनैतिक परिदृष्य त्यहाँ थियो, त्यही परिवेश त्यसताका नेपालमा पनि प्रचलित थियो। देशका समसायिक

पक्षहरू शिथिल थिए । जनता अधिकारविहीन भएको अवस्था थियो । बाह्य मुलुकमा प्रजातन्त्रको राम्रो अभ्यास, व्यवहारिक रूपमै प्रयुक्त थियो । अनेकौं मुलुकहरूले स्वतन्त्रताको सास फेरेर कानुनी राज्यको बलमा राज्यभित्र सुशासन चलाइरहेका थिए । सार्वभौम जनता अधिकार सम्पन्न भएको विश्वको मानचित्रमा नेपालमात्र ती लोकतान्त्रिक अधिकारबाट बञ्चित र विमुख भएको स्थिति थियो । त्यसैले बाह्य कारणले पनि २०४६ सालको आन्दोलनलाई परिवर्तनगामी चरणमा प्रविष्ट गराउन सफल भएको मान्नु पर्छ । त्यसका अनेकौं जल्दाबल्दा तत्कालीन कारणहरू थिए । पञ्चायती व्यवस्थाको निरंकुशतापूर्ण अधिनायकवादी र प्रतिक्रियावादी दुर्गुणहरूका कारणले जनताहरूमा परिवर्तनप्रति यथेष्ट चाहना बढोत्तरी हुँदै थियो । अनुभवी, खारिएका शीर्ष नेताहरूले साहसी युवा पिढीलाई संगठित गरेर मुलुकमा रहेको विद्यमान अप्रजातान्त्रिक परिवेशलाई समाप्त गर्दै पञ्चायतका पक्षधरहरूलाई असफल तुल्याउन र मुलुकमा रहेको प्रतिबन्धित अवस्थामा रहेका दलहरूलाई स्वतन्त्र तुल्याउन र प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना गर्नेतर्फ वृहत्तर छलफल र योजना तर्जुमा भयो । त्यसैको बलबाट संयुक्त जनआन्दोलन प्रवलीकृत हुनपुग्यो । तल उल्लेख भएका विभिन्न कारणहरूको व्याख्याबाट उक्त आन्दोलनको समूल विवरण र यथार्थपूर्ण परिवेश अवगत गर्न सकिन्छ ।

राजनैतिक कारण

२००७ सालको क्रान्तिले राणाकालीन निरंकुश राजनैतिक परवेशलाई समाप्त पारी प्रजातन्त्र स्थापन गरेको थियो । यस संघर्षमा पनि नेपाली कांग्रेसको भूमिका अग्रगण्य रथ्यो (गिरी, ई.सं. १९७४) । यो क्रान्तिले नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना गरेकोले जनताको मौलिक हक केही हदसम्म सुरक्षित भयो । २०१५ सालको नेपाल अधिराज्यको संविधानले मुलुकमा संसदीय व्यवस्थाको थालनी गरेर बहुदलीय व्यवस्था र संसदीय शासन प्रणालीमा जनताले खुल्ला राजनैतिक वातावरणको अनुभव हासिल गरे (गौतम, २०४३) । तर विगतकालीन संसदीय व्यवस्थालाई छोटो अवधिमै अफाप सिद्ध गर्दै अनेक आरोप लगाउँदै यसलाई मुलुकको हावापानी र माटो सुहाउँदो नभएको दावा गरी राजा महेन्द्रले संसदीय प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली समाप्त पारी पंचायती व्यवस्था लागु गरेको परिस्थितिमा लोकतन्त्रका मूल्य र मान्यताहरू पूर्ण रूपमा खोसिएका थिए । मुलुकमा खोलिएका विभिन्न पार्टीहरू प्रतिबन्धित अवस्थामा पुगे (परमानन्द, ई.सं. १९८२) । पंचायती व्यवस्थाले मुलुकको राजनैतिक स्वरूप एकदलिय, निरंकुश, स्वेच्छाचारी तथा अधिनायकवादी बनाइदियो । यसलाई निर्विकल्प, प्रजातान्त्रिक व्यवस्था मानेर मुलुकलाई पञ्चमय बनाउन प्रयत्न गरियो । “सबै नेपाली पञ्च, सबै पञ्च नेपाली” भन्ने नारा लगाए पनि प्रजातन्त्रका पक्षधर नेपाली देशभक्त जनताले पंचायती निरंकुशता, दमन र वर्वरताबाट हैरान भएका र पेलिएका जनतालाई एकतावद्ध र संगठित गर्दै आमूल परिवर्तनका लागि राजनैतिक गतिविधिहरू बढाउँदै लगियो । २०१८-१९ साल, २०२५ साल, २०२७-२८ साल, २०३०-३२ सालमा प्रसस्त संघर्षहरू गरिए । २०३६ सालमा राजाले जनमत संग्रहको घोषणा गरे । जनमत संग्रहमा नेपाली जनताको स्पष्ट अभिमत बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनाको पक्षमा थियो तर चरम धाँधली गरेर जनइच्छालाई कुल्चिएर पंचायतले जितेको घोषणा गरियो (आचार्य, २०४२) । २०४२ सालमा नेपाली कांग्रेसले सत्याग्रह जस्तो अहिंसावादी आन्दोलन गरी जेल भराउ अभियान संचालन गर्‍यो । यो अहिंसात्मक आन्दोलनले निष्कर्ष दिन लागेकै बेला २०४२ सालको बम काण्डको घटना घट्यो (अधिकारी ई.सं. १९९८) । यसरी एकातिर पंचायती व्यवस्थाको तानाशाही प्रवृत्ति र दमनचक्र चलिरहेको थियो । अनेकौं ठाउँमा दमन, हत्या, बलात्कार, लुटपिट, कुटपिट भइरहेका थिए । सुरजपुरा काण्ड, पिस्कर काण्ड, ओखलढुंगा काण्ड जस्ता दर्जनौं अमानवीय घटनाहरूमा कयौं सपुतहरूले शहादत प्राप्त गरे । कतिपयलाई बन्दी बनाइयो । कतिपयलाई पंचायती सरकारले बेपत्ता पायो । केहीलाई जङ्गलमा लगेर

मारिएको थियो, नदीमा बगाएर बेपत्ता बनाइयो। पंचायतमा प्रधानमन्त्री, मन्त्री, सांसद हुने सबैजसो व्यक्तिहरू अर्थोपार्जन, भ्रष्टाचार र कमिशनमा केन्द्रित थिए। राष्ट्रवादी विद्यार्थी मण्डलको नाममा धेरै युवकहरूलाई दूराचारमा सरिक गराइएको थियो। बहुदलीय व्यवस्थाका पक्षधरहरूलाई अमानवीय व्यवहार गर्न प्रहरी प्रशासन र मण्डले युवकहरूलाई अस्वाभाविक किसिमले नराप्रोसँग परिचालन गरिएको थियो। अर्कोतिर यातना र बर्बरताको बीचमा पनि ज्यानको बाजी लगाएर प्रजातन्त्रको पुनर्वहालीका लागि जनताको उर्लंदो लहर उत्साहप्रद थियो। राजनैतिक दल, विद्यार्थी संगठन, पेशागत संघ, संगठन, बुद्धिजीवी, वकिल, प्राध्यापक, पत्रकार, मजदुर, किसान, उद्योगपति, व्यापारी, महिला संघ, पेशाकर्मी संघ संगठनहरू सबैले होस्टेमा हैसियत गरेर राजनैतिक रूपमा सशक्त आवाज उठाए। पंचायत जाँचबुझ समिति, गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियान, वर्गीय संगठनहरू, राष्ट्रवादी स्वतन्त्र विद्यार्थी मण्डल आदि निकायहरूले विपक्षीहरूलाई गरेको दुर्व्यवहारले गर्दा राजनैतिक रूपमा पंचायती व्यवस्था समाप्त गर्नुपर्ने कुरा आम नेपालीले राम्ररी बुझे।

आर्थिक कारण

मुलुकलाई आर्थिक रूपमा तहसनहस गर्ने विश्वका गरिब राष्ट्रहरूको सूचीमा दोस्रो नम्बरको गरिब मुलुक बनाउने, ६० प्रतिशत जनतालाई निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि पुऱ्याउने जस्ता गैर जिम्मेवारपूर्ण कार्यहरू पंचायत व्यवस्थाले नै गरेको थियो।

वैदेशिक सहयोगको दुरुपयोग, आर्थिक अनियमितता, भ्रष्टाचार, व्यापार तथा उद्योगधन्दाहरूको हासोन्मुख स्थिति, बेरोजगारी, प्रतिव्यक्ति वार्षिक आयको गिरावट आदि सबै आर्थिक क्षेत्रमा भएका गलत प्रवृत्तिहरू थिए जसले देशभित्र पञ्चायत समर्थकलाई नवधनाढ्य बनाइरहेको थियो भने इतर पक्ष (बहुदलवादी) हरूको आर्थिक जीवनस्तर दिनानुदिन अधोगति भइरहेको थियो। यस्तो आर्थिक संकटलाई सुधारात्मक दिशा प्रदान गर्न पनि जनआन्दोलन आवश्यकीय थियो (आचार्य, २०५७)। राज्यकोषको अस्वाभाविक दोहन, आर्थिक अपचलन, अपव्यय, भ्रष्टाचार र चुहावटका कारण मुलुक असफल राष्ट्र बन्न सक्ने अवस्थामा पुगेको थियो। राज्यका सबै संयन्त्रहरू निरंकुशताको जञ्जिरमा जकडिएका थिए। कुशासन र बर्बरताले सीमा नाघिसकेको अवस्थामा देशको विकास र जनताको समुन्नति दीवास्वप्न जस्तै थियो। अर्थतन्त्र ओरालो लागेको लागेकै थियो। गरिबी र अभावले सर्वसाधारण जनता पिल्सिएका थिए। पेशा, व्यवसाय, वित्तीय विविधीकरणका सबैजसो निकायहरू राज्यको अस्वाभाविक नियन्त्रण र स्वार्थका कारण धरासायी भइरहेको अवस्थामा जनताले अव्यवस्थिकै कारण यो स्थिति पैदा भएको हुनाले पंचायती व्यवस्थालाई फालेरै छोड्ने निश्चय गरे। फलतः आन्दोलन उत्कर्षमा पुग्यो।

सामाजिक कारण

पृथ्वीनारायण शाहले भने जस्तो हाम्रो देश चार वर्ण र ३६ जातको फूलबारी हो। यहाँ निवास गर्ने जुनसुकै नागरिक चाहे त्यो जुनसुकै धर्म, जातजाति, वंश, वर्ण, रंग, लिङ्ग, भाषाभाषिकाबाट आएको होस, नेपाली नै हो। मुलुकी ऐनले पनि जातिप्रथा, छुवाछुत, लिङ्गभेद आदिलाई सामाजिक विकृति ठानेर यस्ता कुरीतिहरूलाई कानुनी रूपमा निस्तेज गर्न खोजेको छ तर पञ्चायतकालमा सामाजिक विसंगतिहरू धेरै बढे। समाजका नागरिकहरू ३ भागमा विभाजित भए। सम्पन्न वर्ग सुविधा र अधिकारबाट सम्पन्न भए। राष्ट्र हाँके जिम्मा उनीहरूकै हातमा केन्द्रित भयो। यो वर्गले मध्यम र निम्न वर्गको शोषण अधिक मात्रामा गर्‍यो। जम्मा ५ प्रतिशतको संख्यामा रहेका सम्पन्न वर्गकै हातमा केन्द्रीय प्रशासन, केन्द्रीय व्यवस्थापन निहित थियो। ३५ प्रतिशतको संख्यामा रहेका मध्यम वर्ग सचेत र चेतनशील थिए। उनीहरू भविष्यप्रति जागरुक र अधिकारप्रति

सम्बेदनशील थिए। यही वर्गका मानिसहरू पञ्चायत व्यवस्थाका कटु आलोचक थिए। सम्पन्न व्यक्तिको एकाधिकार र मनोमानी खोसेर समानताको वातावरण निर्माण गर्न उनीहरू परिवर्तनको संवाहक बन्न कृतसंकल्पित थिए।

सवैभन्दा निराशापूर्ण जीवन निम्नवर्गको थियो। ६० प्रतिशत जनता यस वर्गमा पर्दथे। आर्थिक स्थितिले सधैं पिरोलिएका यी जनताहरू निरपेक्ष गरिवीको रेखामुनि गणना हुन्थे। सामाजिक सद्भाव र आर्थिक जीवनस्तर उकास्ने कुनै किसिमको सुविधा प्राप्त नभएका यी जनताले पञ्चायत व्यवस्थालाई कसिं सरह ठान्थे। यसरी समाजमा हरेक वर्ग, तह र तप्काका मानिसहरू पञ्चायत व्यवस्थाको विरुद्धमा असन्तुष्ट भइरहेका थिए (राणा, २०५०)।

पेशागत संघ संस्थाहरूको भूमिका

नेपाल प्राध्यापक संघ, प्रगतिशील प्राध्यापक संगठन, वकिल तथा कानूनविद्हरूको संस्था, चिकित्सक संघ, बुद्धिजीवि, प्राध्यापक एवं शिक्षकहरूका संघ, संगठनहरू, पत्रकारहरूका संघ संगठनहरू, कलाकार संघ आदि विभिन्न पेशासँग आवद्ध व्यक्तिहरूले यो आन्दोलन उत्कर्षमा पुऱ्याउन तन, मन, धनले सहयोग गरे (ओगुरा, ई.सं. २००१)। त्यसले गर्दा सकारात्मक परिणाम आउन सक्ने स्थिति देखियो। विभिन्न ठाउँमा भएका सभा, सम्मेलन, जनप्रदर्शन, गोष्ठी, प्रवचन, जुलुस, मसाल जुलुस प्रदर्शनजस्ता कार्यक्रमहरूमा सक्रियतापूर्वक भाग लिई “बहुदलीय व्यवस्था जिन्दावाद”, “पञ्चायत मास्छौं मास्छौं”, “प्रजातन्त्र ल्याउँछौं ल्याउँछौं”, विद्यार्थी पुलिस भाइभाइ, “पञ्चायत व्यवस्था बाई बाई” भन्ने गगनभेदी नाराहरू लगाएर जनताहरू अधिकार र स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि सडकमा उत्रिए। कलम बोक्ने हातहरूले मसाल बोकेको देख्दा तटस्थ र निरक्षर जनता पनि पञ्चायत व्यवस्थाले वास्तवमै निरंकुशता लाडेको रहेछ, यसलाई फ्याँक्नु पर्छ भन्ने निश्चयमा पुगे। पेशागत संघ-संगठन एवं कलमजीवीहरूको सक्रियताले जनलहर व्यापक बनायो (हफ्टन, पयापर र हेल्स्टन, ई.सं. १९९९)।

नेपाली कांग्रेस तथा संयुक्त वाममोर्चाको भूमिका

नेपाली काँग्रेसले राणा शासन समाप्त गर्न खेलेको भूमिका अनुकरणीय छ। २०१७ सालमा संसदीय व्यवस्था समाप्त गरेपछि पनि ने.का.ले समय समयमा चरणबद्ध आन्दोलनहरू गर्दै आएको थियो। जनमत संग्रहमा जनताको अभिमत प्रजातन्त्रको पक्षमा केन्द्रित रहेको प्रष्ट भइसकेको थियो। त्यसैले २०४२ सालमा “सत्याग्रह” नामक अहिंसात्मक आन्दोलनको माध्यमबाट पञ्चायती व्यवस्था खतम पार्ने उद्देश्य राखिएको थियो (पौड्याल, अन्तर्वार्ता) तर षड्यन्त्रमूलक ढंगबाट वम काण्ड गराइएकोले उत्कर्षमा पुगिसकेको सत्याग्रह आन्दोलन अचानक स्थगित गरियो। तथापि उक्त आन्दोलनमा जनताले देखाएको उत्साह, जनलहर सर्वव्यापक थियो। यही जनआधारको पृष्ठभूमिमा नेपाली काँग्रेसले २०४६ साल भाद्र २४-३० गतेसम्म वी.पी. जयन्तीको उपलक्ष्यमा जनजागरण अभियान सञ्चालन गर्‍यो। यसैको प्रदर्शित माहौलबाट उत्साहित भएर २०४६ साल कार्तिक २०, २१ र २२ गते नेपाली काँग्रेसको केन्द्रीय कार्यसमितिको बैठकले अहिंसात्मक जनआन्दोलन शान्तिपूर्ण तवरबाट निकट भविष्यमानै सञ्चालन गर्ने र निश्चित मिति भने २०४६ साल माघ ५ गतेदेखि काठमाडौंमा सुरु हुने राष्ट्रिय सम्मेलनले तय गर्ने निर्णय गर्‍यो (अधिकारी, ई. १९९८ : ३१९-३२४)। डोल्पा र मुगु जिल्ला बाहेक ७३ वटा जिल्लाबाट आएका ३५०० प्रतिनिधिहरू, विदेशी प्रतिनिधि तथा पर्यवेक्षकहरू, वामपन्थी दलका नेताहरू समेत अतिथि रहेको ठूलो सम्मेलन गणेशमान सिंहको निवास चाकसीबारी, क्षेत्रपाटीमा २०४६ माघ ५, ६ र ७ गते निर्विघ्न रूपमा सम्पन्न भयो। यो सम्मेलनले विभिन्न ७ सूत्रीय प्रस्ताव पास गर्‍यो। आगामी २०४६ साल

फाल्गुण ७ गतेदेखि शान्तिपूर्ण जनआन्दोलन सुरु हुने घोषणा पनि गरियो । यो सम्मेलनमा भारतीय जनता दलका अध्यक्ष चन्द्रशेखरले पनि प्रजातन्त्रको पक्षमा आफ्ना दृष्टिकोण राखेका थिए (रौनियार, २०४६) । उनले अभिमत प्रकट गर्दा “आफ्नो मनबाट डर हटाउनुहोस् परिवर्तन प्राप्त हुन्छ” (गौतम, अन्तर्वार्ता) भनेर आन्दोलनकर्ताहरूलाई साहसका साथ संगठित हुन अभिप्रेरित गरेका थिए ।

नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीहरू विभिन्न समूहमा विभाजित भएकाले पहिले उनीहरू संयुक्त भई जनआन्दोलनमा सरिक गराउन मतैक्य हुन आवश्यक थियो । यो महत्वपूर्ण कार्य २०४६ माघ २ गते ७ वामपन्थी समूह मिलेर श्रीमती साहना प्रधानको अध्यक्षतामा संयुक्त वाममोर्चा गठन गरी बैठक सम्पन्न गरियो । यसरी गठन भएको संयुक्त वाममोर्चामा २१ जना सदस्य र ७ सदस्यीय सेक्रेटेरियट पनि निर्धारण गरेको थियो (ढकाल, अन्तर्वार्ता) । नेपाली कांग्रेसका सर्वोच्च नेता जनआन्दोलनका सुप्रिम कमाण्डर बनाइए सँगसँगै संयुक्त वाममोर्चाले पनि आन्दोलनका लागि कार्यगत एकता गर्ने निर्णय गर्‍यो । फलस्वरूप २०४६ फागुण ७ गतेदेखि चरणबद्ध रूपमा जनआन्दोलन गर्ने संयुक्त तथा सामूहिक निर्णय गरियो र आन्दोलनको प्रथम चरण संचालन भयो (गौतम, २०५४) ।

अन्तर्राष्ट्रिय कारण

पञ्चायती शासन भनेको कानुनी राज्य थिएन, आतंकको साम्राज्य थियो जसले गर्दा नागरिकहरूको मानव अधिकार हनन असीमित रूपमा भइरहेको थियो । जनताको घरमा जबरजस्ती घुसेर विना वारेण्ट पक्रिने, खानतलासी लिने, अश्लिल गाली-गलौज गर्ने, हिरासतमा भोकै राख्ने, पानी माग्दा पिसाब फेरिदे भन्ने, लामो अवधि मुद्दा नचलाई थुनामा राख्ने, हातखुट्टा बाँधेर थिलथिलो हुने गरी कुटपिट गर्ने, नङ्गमुनि सियो घुसाउने, गुद्दामा लट्ठी घुसाउने, करेण्ट लगाउने, हिरासतमा मरणासन्न हुनेगरी पिट्ने, पिट्दा-पिट्दै मर्‍यो भने आत्महत्या गरेको मुचुल्का बनाउने, खुट्टा माथि टाउको तल पारी भुण्ड्याएर खुर्सानाको धुँवा लगाउने, जाडो याममा रातभर चिसो पानीमा चोभल्ने, बरफमा सुताउने (मिश्र, अन्तर्वार्ता) आदि अस्वाभाविक र अमानवीय यातना दिएर जनतालाई असह्य बनाइरहेको बेला मानव अधिकारवादीहरूले नेपाली जनता, प्रजातन्त्र प्राप्तिको मागबाट आन्दोलित भएको अवस्थामा उनीहरूका जायज मागको विरुद्ध कठोर दण्ड दिइएको र हत्यासमेत गरेको विवरण बाह्य संचार माध्यमलाई सुसूचित गरे (नेपाल, २०४६) ।

नेपालमा मानव अधिकारको निर्लज्जतापूर्वक उल्लंघन भइरहेको थियो भने सन् १९८० को दशक विश्वका खास गरी पूर्वी युरोपका देशहरूमा उदार प्रजातन्त्रको पक्षमा परिवर्तनका आवाजहरू उठिरहेका थिए । सोभियत रुसमा राष्ट्रपति मिखायल गोर्बाचेभले ग्लास्तनोस्त र पेरेस्त्रोइका अर्थात् खुलापन र आर्थिक संरचनाको पुनर्निर्माणलाई अगाडि बढाइरहेका थिए । पोल्याण्डमा सन् १९८९ मा स्वतन्त्र चुनाव गराइएको बेला ४० वर्षपछि गैरकम्युनिष्ट शासन अस्तित्वमा आयो । त्यसैगरी हङ्गेरी, चेकेस्लोभाकिया, रुमानिया, बल्गेरिया तथा युगोस्लाभियाका जनताले प्रजातन्त्रको सुनौलो विहानी संघर्षकै माध्यमबाट प्राप्त गरेको थियो (भिल्को, २०४७) । जुन महिनाको १९८९ मा चीनमा प्रजातन्त्रको माग गर्ने जनता एवं विद्यार्थीहरूलाई तियानमेन चोकमा अत्यन्त क्रूरतापूर्वक दबाइयो । यो घटनाको सर्वत्र विरोध भयो (गौतम, अन्तर्वार्ता) । पाकिस्तानमा सैनिक शासनको पतन भएर बेनजीर भुट्टोको नेतृत्वमा जननिर्वाचित सरकार गठन भइसकेको थियो । म्यान्मा (बर्मा) मा जनताले प्रजातन्त्रका लागि जुन मूल्य चुकाए त्यसले त्यहाँको सैनिक सरकारलाई संसदीय प्रणालीअनुसारको चुनाव गराउने घोषणा गर्न बाध्य पारिसकेको थियो । यी सबै घटनाहरूले नेपाली जनतालाई संघर्षरत रहन प्रोत्साहित गर्‍यो । संसारबाट ठूलाठूला निरंकुश अधिनायकवादी तानाशाहहरू पतन भइरहेकाले नेपालमा पनि पञ्चायती

व्यवस्था र निरंकुश राजतन्त्र पतन हुन्छ भन्ने अभिलाषा लिइएको थियो । ठीक त्यसैबेला भारत र नेपाल सरकारको बीचको सम्बन्धमा गतिरोध उत्पन्न भयो । भारतका तात्कालिन प्रधानमन्त्री राजिव गान्धी र पञ्चायती सरकारको बीचमा मनमुटाव बढ्यो । भारतले नेपालसँग जुनजुन नाकाबाट व्यापार गर्थ्यो ती सबै ४४ वटा नाकाहरू बन्द गरिदिए । व्यापार तथा पारवाहनको विषयलाई लिएर भएको विवाद आर्थिक नाकाबन्दीको रूपमा परिणत भयो । आवागमन र व्यापार वाणिज्यको खुला सीमाना एकाएक बन्द हुँदा दुवैतर्फका जनता तथा सरकारलाई समेत ठूलो नोक्सानी भयो । त्यसमा पनि नेपालजस्तो सानो मुलुकलाई यसको नकारात्मक प्रभाव पर्थ्यो जसबाट जनता अत्यन्त पिरोलिए, असन्तुष्ट भए, यही असन्तुष्टिलाई आन्दोलनकारीहरूले परिस्थितिलाई आफ्नो पक्षमा आकर्षित गरे जसले गर्दा ठूलो जमात तत्कालीन सत्तापक्षको विरुद्धमा खिनियो । यसका अतिरिक्त चन्द्रशेखर, हरकिशोर सिंह, यशवन्त सिन्हा, कमल मोरारका, रविन्द्र मनरोरका, एम.जे. अकवर, हरिश रावत, देवप्रकाश त्रिपाठी, सांसद हरिकिशन सिंह सुरजित, सुब्रहमण्यम स्वामीजस्ता प्रजातन्त्रवादी एवं स्वतन्त्रताका पक्षधर व्यक्तिहरूले नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई नैतिक समर्थन गरे । अमेरिका, बेलायतका उदारवादी सांसदहरूले नेपालको राजा तथा तात्कालीन नेपाल सरकारलाई जनताको मागप्रति सकारात्मक हुन मानव अधिकारको उल्लंघन नगर्न, प्रहरी र सेनाको ज्यादती हुन नदिन बन्दीहरूलाई विनाशर्त रिहाई गर्न अनुरोध गर्दै पत्र पठाए (ओगुरा, ई. २००१) ।

माथि उल्लेखित सबै किसिमका आरोह अवरोहहरूले नेपाली जनतालाई आन्दोलित हुन प्रजातन्त्र प्राप्तिको लागि जस्तोसुकै मूल्य पनि चुकाउन सक्ने हौसला प्रदान गर्न बल पुऱ्यायो । त्यसैले २०४६ सालको आन्दोलन बाह्य चेतनाको प्रभावका कारणले पनि अवश्यम्भावी बन्न पुग्यो । भि.ओ.ए., वि.वि.सी, अल इण्डिया रेडियोले प्रचार सामग्रीको माध्यमबाट नेपालको जनआन्दोलनलाई सघाउ पुऱ्याए (के.सी. ई.सं. १९९३) । अन्य मुलुकका संचार गृहबाट नेपालको प्रजातान्त्रिक संयुक्त जनआन्दोलनलाई थप ऊर्जा प्राप्त हुने गरी समाचार सम्प्रेषण भइरहेका थिए ।

आन्दोलनको कार्यान्वयन

“घर, खेत, कलकारखाना, अड्डा अदालत सबैथोकलाई केही समय बिसेर सडकमा उत्रनु र यति ठूलो संख्यामा उत्रनु कि जसको विशालताले बन्दुक बोक्नेहरूको हात काँपोस् भनेर गणेशमान सिंहले जनआन्दोलनका लागि जनतालाई सक्रियता निर्वाह गर्न प्रेरित हुने सन्देश दिए (देशान्तर, २०४६) । ने.का.का प्रमुख नेताहरू गणेशमान सिंह, कृष्णप्रसाद भट्टराई, गिरिजाप्रसाद कोइराला आदिले राजासँग भेट गरेर संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापना गर्न अनुरोध गर्नुभएको थियो । गणेशमान सिंहले २०४२ र २०४५ सालमा पनि दर्शनभेटमा सो कुरा जाहेर गर्नुभएको थियो । राजाबाट पनि आश्वासन प्राप्त भएको थियो तर पञ्चायतका कट्टरपन्थी उपबुजुकहरूले राजालाई आफ्नो इच्छानुसार कार्य गर्न दिएनन् । फलस्वरूप सम्पूर्ण तयारी गरिसकेपछि नेपाली कांग्रेसले “आन्दोलन रहर होइन वाध्यता हो । अधिकार मागेर होइन खोसेर लिनु पर्दछ, स्वतन्त्रता जन्मसिद्ध अधिकार हो” भन्ने शास्वत सत्य कुरालाई जनसमक्ष राखेर अब आन्दोलन अपरिहार्य र अवश्यम्भावी भइसकेको घोषणा गरे । ने.का.को राष्ट्रिय अधिवेशनले जुन म्याण्डेट दिएको थियो त्यसै मितिदेखि नेपालमा जनआन्दोलन आरम्भ गर्ने निर्णय भयो साथै आन्दोलनको प्रथम चरणको कार्यक्रम पनि प्रकाशित गरियो (अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च, २०४७) ।

प्रथम चरणको कार्यक्रम

२०४६ माघ २७ गते ने.का.का कार्यवाहक सभापति कृष्णप्रसाद भट्टराई र संयुक्त वाममोर्चाका अध्यक्ष श्रीमती साहना प्रधानको संयुक्त हस्ताक्षर भएको एउटा अपील प्रकाशित गरियो । जसअनुसार जनआन्दोलनको प्रथम चरणको साभा कार्यक्रम निम्नानुसार निर्धारण गरिएको थियो ।

- १) फागुन ७ गते- देशव्यापी रूपमा आ-आफ्ना दलका भण्डा लिएर जुलुस प्रदर्शन र आमसभा गरी विगत २९ वर्षदेखि राजनीतिक दलहरूमा लागेको प्रतिबन्ध तोड्ने ।
- २) फागुन ८ गते - नेपाल बन्दको कार्यक्रम अन्तर्गत सम्पूर्ण यातायात, शिक्षण संस्था, व्यापारिक प्रतिष्ठान, कलकारखाना, उद्योगधन्दा र पसलहरू बन्द गर्ने ।
- ३) फागुन १४ गते- पंचायती व्यवस्थाको विरोधमा देशभरी कालो भण्डा फहराउने र कालोपट्टी बाँधी आमसभा र प्रदर्शन गर्ने ।
- ४) फागुन १९ गते- नेपाल बन्द गर्ने ।
- ५) अन्य कार्यक्रमहरू पछि प्रकाशित गर्ने र जिल्लाहरूमा परिस्थिति हेरी बीचको समयमा पनि दवावमूलक कार्यक्रम संचालन गर्न आह्वान गरियो (जनआन्दोलन बुलेटिन, २०४६) ।

जनआन्दोलनको प्रथम चरणको कार्यक्रम फागुन ७ गतेदेखि १९ गतेसम्म रह्यो । यस अवधिमा सरकारले अत्यन्त आक्रामक र दमनकारी नीति अवलम्बन गर्‍यो । ठाउँठाउँमा अश्रुग्याँस, लाठीचार्ज, धरपकड, पानीका फोहराको प्रयोग, हवाई फायर लगायत सामान्य परिस्थितिमा पनि चितवन, भक्तपुर, जनकपुरमा गोलीसमेत चलायो । यो आन्दोलनको क्रममा ठाउँठाउँमा केही मानिसहरू मारिएको थियो । यस्तो घटनाले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा ठूलो प्रचारप्रसारको मौका पायो जसले सरकारको अमानवीय दमननीतिको बारेमा खुलेर आलोचना हुनथाल्यो । फागुन ७ देखि १९ गतेसम्म प्रत्येक दिन काठमाडौँ उपत्यका लगायत अधिराज्यका ७५ जिल्लाहरूमा नै संयुक्त रूपमा आन्दोलन संचालन भयो । यद्यपि यो आन्दोलन व्यापक दमनका कारण सरकारको नियन्त्रणमा नै थियो । विभिन्न दलका वरिष्ठ नेताहरूलाई नजरबन्द गरेकोले भूमिगत रहनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको थियो ।

दोस्रो चरणको कार्यक्रम

फागुन १९ गते ने.का. र संयुक्त वाममोर्चाले दोस्रो चरणको कार्यक्रम प्रकाशित गरे जसमा घोषणा गरिएका कार्यक्रमहरू निम्नानुसार थिए ।

- १) फागुन २६ गते- जुलुस, आमसभा गर्ने र पञ्चायतको पुत्ला जलाउने ।
- २) फागुन २७-२९ गतेसम्म-आआफ्ना पार्टीका भण्डाहरू वितरण गर्ने र ती भण्डाहरू घरघरमा फहराउने तथा त्यको व्याख्यान सभाको आयोजना गर्ने ।
- ३) फागुन ३० गते- विशाल जनप्रदर्शन गर्ने ।
- ४) चैत्र १ गते - नेपाल बन्द गर्ने ।
- ५) चैत्र १० गते- जनएकता दिवसको रूपमा सम्पूर्ण पार्टीहरू, जनवर्गीय संगठनहरू, पेशागत संगठनहरूले आ-आफ्नो जुलुस प्रदर्शन र आमसभा गर्ने ।

दोस्रो चरणको कार्यक्रम कार्यान्वयन भएको अवस्थामा सरकारले ज्यादती नै गर्‍यो । प्रहरीको दमन, क्रूर र निर्दयी नै भयो । धेरै व्यक्तिहरूले शाहदत प्राप्त गरे । कयौँ मानिसहरू घाइते भए । धेरैलाई बेपत्ता पारियो । पाँच हजार भन्दाबढी आन्दोलनकारीहरू बन्दी बनाइए । बन्दी अवस्थामा उनीहरूलाई यातना दिने, जबर्जस्ती पञ्चायतको पक्षमा वक्तव्य निकाल्न लगाउने, हत्या गर्ने जस्ता अमानुषिक व्यवहार गरियो । बर्बरतापूर्ण दमनको

बावजूद पनि उत्साही प्रजातन्त्रप्रेमी नागरिकहरू आन्दोलनमा अरु सशक्त भएर लागे। दोस्रो चरणको आन्दोलनमा पेशागत संघसंगठन तथा जनवर्गीय संगठनहरूको सक्रियता उल्लेख्य रह्यो।

तेस्रो चरणको कार्यक्रम

आन्दोलनको मूलभूत सिद्धान्त बहुदलीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्र थियो। यो माग प्राप्त नभएसम्म आन्दोलन भन्त तीव्र हुँदै जाने छ भन्ने आसयको पर्चा ने.का. र संयुक्त वाममोर्चाले प्रकाशन गरी तेस्रो चरणको कार्यक्रम सार्वजनिक गरे (पर्चा, २०४६, चैत्र १६)। चैत्र १६ गते प्रकाशित गरिएका कार्यक्रमहरू यसप्रकार थिए :

- १) चैत्र १६ गते- साँझ ७ बजेदेखि ७:१० बजेसम्म घरघरमा सबैले बत्ती निभाउने (blackout) र रेडियोको समाचार बहिष्कार गर्ने।
- २) चैत्र २० गते- पाटन र भ्वापामा भएका हत्याकाण्डको विरोधमा उपत्यका बन्द गर्ने र बेलुका ७ बजेदेखि ७:३० बजेसम्म बत्ती निभाउने।
- ३) चैत्र २२ गते- आन्दोलनको अवधिमा सरकारद्वारा हत्या गरिएका सहीदहरूको स्मृतिमा धार्मिक स्थलहरूमा प्रार्थना सभा गर्ने।
- ४) चैत्र २७ गते- पंचायती व्यवस्थाका संविधानका प्रतिहरू जलाउने र नयाँ संविधानको माग गर्ने।

तेस्रो चरणको आन्दोलन अत्यन्त संगठित, व्यवस्थित र सुनिश्चित थियो। जनताले घरमा टीका लगाएर ज्यानको बाजी थापी आन्दोलनमा ऐक्यवद्धता जाहेर गरे। विशाल संख्यामा जनलहर पंचायतको विरुद्धमा प्रदर्शन भयो (गोरखापत्र, २०४६)। सरकारको पक्षबाट दमनीय व्यवहार पनि कम भएको होइन तर अबको स्थिति भनेको जनआन्दोलनको निकास, फलदायी परिणाम र संघर्षमय उपलब्धिहरू प्राप्त हुने प्रबल सम्भावना भएको अवस्था देखिइसकेको थियो (शिवाकोटी, २०४७)। राजाबाट मरिचमान सिंहको सट्टा लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गरे पनि जनताहरू “व्यक्ति परिवर्तन हैन व्यवस्था परिवर्तन हुनुपर्ने” भन्दै आफ्ना मागमा अडिग भए।

निष्कर्ष

आन्दोलनका कमाण्डर गणेशमान सिंह लगायत संघर्षमा सहभागी दलका नेताहरूले दलहरूको प्रतिबन्ध फुकुवा, प्रजातन्त्र, सम्बैधानिक राजतन्त्र, अन्तरिम सरकारको गठन, प्रजातान्त्रिक पद्धतिको संविधान बाहेक कुनै कुरामा सम्झौता हुन नसक्ने धारणा व्यक्त गरे। चैत्र २४ गतेको शाही घोषणालाई समेत आलोचना गरियो। राजाको अर्को छल र प्रपञ्च रचिरहेका छन भन्ने आरोप लगाएर “आफ्ना जायज मागहरू पूरा नगरिए जनताले अब कि वार कि पारको सक्रिय संघर्ष गर्ने चेतावनी” दिँदै विद्रोहको तीव्र सशक्तीकरण गर्दैरहे। परिणामस्वरूप ठाउँठाउँमा कर्फ्यू चलिरहेकै अवस्थामा चैत्र २६ गते राति ११ बजेर ११ मिनेट गएको बेला नेपाल टेलिभिजन र रेडियो नेपालबाट विशेष विज्ञप्ती जारी गरियो। जुन विज्ञप्ती यसप्रकार छ- “आजको अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण र नेपालीहरूको एकतालाई समेत विचार गरी नेपालीहरूकै वर्तमान चाहना अनुरूप नेपालको संविधान २०१९ मा रहेको दलविहिन शब्द हटाई तदनुसार समाजका विभिन्न विचारधारा प्रतिविम्बित हुने गरी संविधान सुधार सुभावा आयोगले सुभावा लिई मौसुफको हजुरमा प्रतिवेदन जाहेर गर्नेछ। श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट लोकसम्मतिमा आधारित राजनीतिक परम्परा र प्रजातन्त्रको आदर्शलाई नै व्यवस्थाको मूल आधार मानी समय समयमा राजनीतिक सुधार गरिबक्सदै आएको कुरा सबैमा विदितै छ। यही विज्ञप्तीले बहुदलीय प्रजातान्त्रिक

व्यवस्थाको पुनर्वहाली गरेको थियो। बहुदलको घोषणापछि उज्यालो पनि हुन नपाउँदै चैत्र २७ गतेका दिन आन्दोलनमा सफलता प्राप्त गरेका संघर्षशील प्रजातन्त्रप्रेमी नागरिकहरू खुल्ला आकाशमुनि, चोकचोक, सडक तथा गल्लीहरूमा निस्किए। यसरी जनआन्दोलनले ७ हप्तासम्म ठूलो संघर्षमय समय व्यतित गरेर फलदायी परिणाम र युगान्तकारी ऐतिहासिक परिवर्तन गरिदियो।

यसप्रकार नेपालमा २०१७ साल पौष २२ गते लागेको राजनीतिक दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध २९ वर्ष ३ महिना ४ दिन पूरा भएपछि अनवरत संघर्ष र कठोर वलिदानद्वारा वृहत मूल्य चुकाएपछि मात्र फुकुवा भएको थियो। जनआन्दोलन २०४६ सालको युगान्तकारी घटनाले मुलुकमा संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था पुनर्स्थापना गर्न सफल भयो। नेपालको प्रजातान्त्रिक संघर्षको इतिहासमा असाध्यै महत्वपूर्ण, स्थीर, स्थायी एवं उपलब्धिपूर्ण घटनाको रूपमा यसलाई लिने गरिन्छ। प्रजातन्त्रवादी र वामपन्थी विचारका दलहरूले सहकार्य र कार्यगत एकताले पंचायतलाई ढालेको यो नवीन प्रयोग पनि थियो। परिणामतः नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्वहाली भयो। २०४७ सालमा प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित संविधान निश्चित भयो। राजतन्त्रले संवैधानिक स्थान ग्रहण गर्‍यो। जनता सार्वभौम भए। मौलिक हक सुरक्षित भयो। कानुनी राज्यका आधारमा सुशासन परिचालन गरिने निश्चय भयो।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

प्राथमिक स्रोतहरू (अन्तर्वार्ता)

गौतम, बद्रिनारायणसँग २०७९ भाद्र २४ गते कीर्तिपुरमा लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार, डा. गौतम इतिहास केन्द्रीय विभागमा कार्यरत प्राध्यापक हुनुहुन्छ। एक प्रसिद्ध लेखक, अन्वेषक र इतिहासकारको रूपमा रहेर उहाँका अनेकौं कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्।

ढकाल, विमलकुमारसँग २०८० वैशाख ४ गते काठमाडौंमा लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार, उहाँ अनुसन्धाता, लेखक तथा इतिहासकार हुनुहुन्छ। अवकाश प्राप्त प्राध्यापकहरूको सञ्जालका वर्तमान अध्यक्ष पनि हुनुहुन्छ।

पौड्याल, ज्ञानेन्द्रसँग २०७७ वैशाख २ गते एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, कीर्तिपुरमा लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार। उहाँ अनुसन्धाता, लेखक तथा इतिहासकार हुनुका साथै प्राज्ञिक संस्था नेपाल इतिहास संघका वर्तमान अध्यक्ष समेत हुनुहुन्छ।

मिश्र, विजयप्रसादसँग २०७९ चैत्र १५ गते पाटन संयुक्त क्याम्पस, इतिहास तथा बौद्ध अध्ययन विभागमा लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार। उहाँ सोही क्याम्पसमा कार्यरत प्राध्यापक, इतिहासकार, लेखक हुनुका साथै पत्रकारिता क्षेत्रका विज्ञ-विशेषज्ञ व्यक्तित्व हुनुहुन्छ।

द्वितीय स्रोत (पुस्तक तथा अन्य)

अधिकारी, सूर्यमणि (१९९८), नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास, निराला पब्लिकेसन्स।

आचार्य, गिरीराज (वि.सं.२०४३), जनमत संग्रह दर्पण, इन्द्रकुमार बास्तोला।

आचार्य, नरहरि (वि.सं.२०५७), नेपाली कांग्रेस विगत र वर्तमान, ने.का. गोर्खा जि.का.स.।

ओगुरा, कियोको (२००१), काठमाडौं स्त्रीङ्ग, हिमाल बुक्स।

के.सी., लक्ष्मणबहादुर (१९९३), रिसेन्ट नेपाल, निराला पब्लिकेसन्स।

गिरी, प्रदीप, (१९७४) नेपाली कांग्रेसको संक्षिप्त इतिहास, तरुण प्रकाशन।

गौतम, राजेश (वि.सं.२०४३), क्रान्तिपछिको दस वर्ष, रत्नपुस्तक भण्डार।

....., (वि.सं.२०५४), नेपालको संवैधानिक इतिहास र राजनीति, रत्नपुस्तक भण्डार ।
ढकाल, धनेन्द्रपुरुष (वि.सं.२०४६), जनआन्दोलन-२०४६,दिपेन्द्रपुरुष ढकाल ।
नेपाल, शारदाशरण (वि.सं.२०४६), २०४६ सालको जनआन्दोलन र उपलब्धि, अ.रा. मञ्च ।
परमानन्द (१९८२), द नेपाली कांग्रेस सिन्स इट्स इन्सेप्सन, वि.आर. पब्लिसिङ्ग कम्पनी ।
राना, गोवर्धन (वि.सं.२०५०), प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा नेपाल विद्यार्थी संघ, ने.वि.सं. पश्चिमाञ्चल समन्वय समिति ।
रौनियार, रमेशकुमार (२०५६), जनआन्दोलनको क्रान्तिकारी इतिहास-२०४६, ने.रा. समाज सेवा परिषद् ।
शिवाकोटी, नारायण (२०४७), जनआन्दोलन र शहीदहरू, एम्.के. पब्लिसर्स ।
हफ्टन, मार्टिन एण्ड अदर्स (१९९९), पिपुल पोलिटिक्स एण्ड आइडियोलोजी, मण्डेला बुक्स प्वाइन्ट ।

पत्रपत्रिकाहरू

अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च (२०४७), ६(५२) ।
गोरखापत्र, २७ २०४६ चैत्र २७ ।
भिक्लको, (वि.सं.२०४६ वैशाख-आश्विन), १४ ।
देशान्तर साप्ताहिक (२०४६ माघ ८), ६(१०) ।
देशान्तर साप्ताहिक (२०४६ फाल्गुण), ७ (१०) ।
ने.का.प्र.स., काठमाडौं, जनआन्दोलन बुलेटिन (वि.सं.२०४६), २ ।
ने.का. र संयुक्त वाममोर्चा, पर्चा (२०४६ चैत्र १६) ।